

ЦІННА ПРАЦЯ ПРО ЕТНІЧНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Eberhardt Piotr. Przemiany narodowosciowe na Ukrainie XX wieku. — Biblioteka «Obazu», N 19.

Warszawa, 1994. — S. 335

Нещодавно з'явилася фундаментальна праця польського дослідника П. Еберхардта, в якій всебічно розглянуті величезні зміни в етнічному складі населення України, викликані бурхливими подіями ХХ ст. У передмові відомий польський географ підкреслює, що інтерес до цього питання в Польщі викликаний тим, що українці й поляки, попри всі непорозуміння і конфлікти, які були між ними в минулому, мали багато спільного в своєму історичному розвитку. З іншого боку, рецензоване дослідження викликає інтерес з точки зору поглядів іноземця на складні процеси історико-політичного і демографічного розвитку України.

У зв'язку з цим варто підкреслити, що в праці П. Еберхардта, на відміну від багатьох кон'юнктурних досліджень радянського часу, об'єктивно проаналізовані статистичні джерела, введено різноманітні дані наукової літератури і короткий історіографічний нарис. Праця відзначається чіткою структурою, яка дає можливість дослідити динаміку етнічного складу України не лише в проблемно-хронологічному, а й територіальному аспекті — в сучасних межах держави. Ось основні розділи цієї праці: I. Національна структура України на межі ХІХ—ХХ ст.; II. Зміни національного складу населення України напередодні Першої світової війни; III. Зміни національного складу населення України під час Першої світової війни; IV. Зміни національного складу населення України у міжвоєнний період; V. Зміни національного складу населення України напередодні Другої світової війни; VI. Зміни національного складу населення України, викликані Другою світовою війною; VII. Національна структура Української РСР в 1959 р.; VIII. Зміни національного складу населення Української РСР в 1959—1970 рр.; IX. Зміни національного складу населення Української РСР в 1970—1989 рр.

У кожному розділі подаються детальна характеристика динаміки національного складу відповідних регіонів. Наприклад, у першому розділі це стосується «російської», «австрійської» і «угорської» частини України, в четвертому — «радянської», «польської», «румунської» та «чехословацької».

Авторське завдання ускладнювалось розпорошеністю українських етнічних земель, які входили до складу різних країн, неоднозначною політикою правлячих класів щодо українців та інших народів, різною методикою демографічного обліку. У зв'язку з цим автор провів у цілому ґрунтовний аналіз даних статистики і визначив їхню вірогідність. На-

приклад, перепис Російської імперії 1897 р. провадився за ознакою «рідна» мова, австро-угорські — на підставі «розмовної» мови тощо. Крім того обліки відбувалися у різний час у наддніпрянській Україні 1926 р., на західних землях, що увійшли до складу Польщі — 1921 і 1931 рр., на Буковині і Закарпатті — у 1930 р.

При висвітленні національних проблем П. Еберхардт врахував інші чинники, передусім конфесійні і мовні, що забезпечило комплексність дослідження у зв'язку з динамікою чисельності народів і зміною політико-адміністративних кордонів. Ці процеси розглянуто в межах сучасної української держави, що дало можливість провести порівняльні дослідження. Причому, стосовно обліків перших десятиліть ХХ ст. на західноукраїнських землях автором цілком обґрунтовано перевагу віддано даним про конфесійну приналежність, згідно з якою прихильники римсько-католицького костелу були поляками, греко-католицької — українцями, а іудаїзму — євреями. Вихідним пунктом для оцінки національних змін прислужилися перераховані в сучасних межах України дані австро-угорського перепису (1900 р.) і російського (1897 р.).

Ми не розглядаємо конкретні цифри змін етнічного складу населення України, оскільки вони містяться у рецензованій книзі. Зазначимо лише, що П. Еберхардт досить чітко визначає чинники, які обумовили ці зміни. До Першої світової війни зростання чисельності різних етносів обумовлювалося високим природним приростом, згодом, дедалі більше, вони супроводжувалися міграційними процесами, як соціально-економічного, так і політичного характеру, сталінським терором, голодомором, ліквідацією національних автономних районів та ін.

Автор цілком слушно підкреслює, що демографічні втрати під час воєн, особливо Другої світової, були викликані не лише загибеллю людей різних національностей у військових діях або на окупованій території, але й іншими чинниками, зокрема етноцидом, переселенням людності, депортацією окремих народів (німців, кримських татар, греків, болгар тощо).

З другого боку автор відзначає помітне, порівняно з довоєнним часом, зростання чисельності росіян в Україні при сповільненому прирості українців і значному регресі єврейського, польського та інших етносів.

Автор, зазначаючи чинники, які негативно впливали на розвиток українського етносу

(наприклад, заборону української мови за часів царату, репресії щодо інших народів, зокрема антипольські акції — усунення шляхетства та ін.), слушно зауважує, що етнічна самосвідомість визначалася не лише історичними чинниками, а й духовними, психологічними, рівнем культури і передусім, соціально-економічним розвитком (с. 33).

Намагаючись об'єктивно розібратись у складних процесах розвитку українського етносу, автор констатує «тиск» на нього не лише русифікаторського, а й колонізаторського пресу, щодо Східної Галичини зауважує, що хоча офіційною тут вважалася польська мова, близько двох третин українців назвали рідною мову своєї національності (с. 39); характеризуючи етнічні процеси у Закарпатті, він підкреслює, що попри мадяризацію і москвофільські течії, людність регіону не втрачала зв'язків з українським народом і усвідомлювала генетичні зв'язки з ним. Аналізуючи динаміку етнічного складу, П. Еберхардт слушно базується на відомій тезі, що мовна асиміляція є початковим етапом етнічної.

Інтерес викликають тези автора про більш швидку колонізацію українців ніж українізацію поляків на початку ХХ ст. у Східній Галичині, значний польський вплив на інші етноси регіону (с. 60), а також міграцію за політичними мотивами під час Першої світової війни (с. 71). Це ж стосується наслідків радянського перепису 1926 р., проведеного за часів, коли «русифікація царського періоду ще не поступилася русифікації сталінській» (с. 77), культурного ренесансу 1920 років (с. 84), українського за походженням, згодом зрусифікованого, населення Придністров'я (с. 85).

Автор справедливо зазначає, що з початком колективізації стабільна демографічна ситуація в Україні була порушена масовими репресіями, пов'язаними з розкуркулюванням, депортацією і «свідомим запланованим людогубством» — штучним голодомором 1932—1933 років. П. Еберхардт справедливо зазначає, що кількість загиблих внаслідок голодомору в Україні важко встановити. Розбіжності, за даними різних досліджень, як правило, недостатньо обґрунтованих, сягають від 3 до 15 мільйонів чоловік. Наприклад, В. Андерсон і Р. Сільвер вважають, що загинуло 3 млн чол., А. Перковський і С. Пирожков — 4, Є. Рудницький і Б. Кравченко — 4,5 млн, М. Птуха — 5 млн, Д. Злепко — 7 млн тощо. Так чи інакше за словами автора це була «трагедія, небачена у всьому світі, яка найбільшою мірою торкнулася українських земель і її народу» (с. 133).

Надзвичайно позитивною вважається спроба автора привести дані переписів різних країн (враховуючи розбіжності в часі їх про-

ведення) до однієї дати — середини 1930 р. Ці уточнення на підставі даних середньорічного приросту населення викликають значний інтерес, хоча є певною мірою гіпотетичними. Крім того, порівнюючи демографічний прогноз природного руху населення України, запропонований свого часу акад. М. Птухою, з реальними даними, автор робить висновок, що загальні втрати людинності за 1930 роки становили понад 5 млн чол. (с. 134).

Спираючись на дослідження сучасних українських демографів Є. Рудницького і А. Хомри, автор робить цікаві висновки про зміни співвідношення міського і сільського населення за 1926—39 роки з урахуванням демографічних втрат, природного і механічного приросту і міграційних процесів.

Оперуючи конкретними статистичними даними, П. Еберхардт показує, що колективізація і «совєтизація» українського селянства, як і фактична ліквідація української автономії, сприяли його русифікації. Цьому ж запобігали урбанізація, міграція — вільна і примусова — в республіки СРСР і, з іншого боку, вплив населення особливо у промислово розвинуті південні і східні регіони України (с. 140—141). До чого все це привело свідчать хоча б такі цифри: у 1926 р. чисельність українців в цілому по СРСР становила 31189,9 тис. чол., а за даними перепису 1937 р. — 26421,2 тис., тобто зменшилася на 4768,7 тис. чол. З цього приводу автор робить висновок: «То не було наслідком лише колективізації та голоду. Одночасно це результат русифікаторської акції» (с. 142).

Надзвичайно ґрунтовними є розділи, в яких розглянуті зміни етнічної структури України, викликані Другою світовою війною. Цей аналіз ускладнювався зрушеннями адміністративно-політичних теренів України.

Автором наведено статистичні відомості про депортацію поляків із західних областей напередодні війни, масове винищення євреїв (бл. 2 млн чол.), втрати людинності на окупованій території і під час військових дій, кількість вивезених на роботу до Німеччини і репатрійованих у повоєнний час, а також загальні втрати людинності (с. 161—179). Багато уваги приділено польсько-українським взаєминам. Не можна не погодитися з автором, що братовбивча війна між українцями і поляками була непотрібна, а з погляду політичного — нонсенс (с. 166). Підсумковуючи, П. Еберхардт зазначає: можна з переконанням стверджувати, що жоден європейський народ, за винятком євреїв, не зазнав таких втрат як народ український. Цьому спричинилися три винищувальних голодомори, більшовицька революція, дві світові війни, депортація і репресії сталінського періоду (с. 183).

Висвітлюючи питання динаміки етнічного складу людності України останніх десятиліть, автор відзначає значний природний приріст населення у перші післявоєнні роки, підкреслює що найчисельнішими етносами в Україні стали два — українці і росіяни, розглядає співвідношення російськомовних українців і україномовних росіян, виділяє категорії груп з різним ступенем втрати найголовніших етнічних ознак, передусім мови, аналізує стан і тенденції асимілятивних процесів серед малочисельних етносів і особливості етнонаціональної ситуації різних регіонів у залежності від ступеня їх урбанізації та історичних традицій.

Разом з тим, розглядаючи особливості етнічної структури окремих регіонів України, П. Еберхардт показав відмінності їх національно-мовного розвитку, які були викликані об'єктивними чинниками, а з іншого боку — відсутністю справжнього суверенітету, негативними чинниками советського періоду, зокрема, русифікацією українського суспільства. Досить сказати, що з 1970 до 1989 рр. число російськомовних українців зросло на 50 %. Процеси етнічної і мовної асиміляції українців найпомітніші у південних і східних областях України. Автор, зокрема, зазначає, що Україна в спадщину від царської, а згодом більшовицької імперії одержала «кільканадцять мільйонів російської меншості, котра на багатьох територіях є переважальною. Така ситуація загрожує серйозними політичними ускладненнями. Опрацьовані матеріали переконують, що при дезінтеграційних тенденціях зростає в середовищі росіян прагнення до єдності з Росією і національне питання в Україні може стати об'єктом конфліктів, що загрожують не лише єдності держави, але можуть вплинути на геополітичну стабільність всієї центрально-східної Європи» (с. 326—327). Погоджуючись з автором щодо негативної ролі русифікаторства, зауважимо, однак, що перспективи кращого етнонаціонального розвитку України полягають насамперед в демократичному розвитку її суспільства, забезпеченні всебічних прав громадян, незалежно від етнічної, расової або конфесійної приналежності.

Інтерес викликають наведені у рецензованій праці статистичні відомості про українців Східної діаспори і Польщі, кількість конфесійних об'єднань, інтерпретацію термінів «Україна» і «українці» в австро-угорській і польській науковій літературі та ін. У праці міститься багато картограм, виконаних на високому технічному рівні.

Є в ґрунтовній монографії П. Еберхардта і окремі недоліки. Зупинимось на деяких з них.

На наш погляд, статистичні дані (переписи Російської імперії 1897, австро-угорські, румунські, радянські) використовувалися автором без будь-яких застережень. Було б краще,

аби дослідник провів порівняльний аналіз цих даних подібний до того, який він зробив щодо розрахунків А. Хоменка і О. Пітеля або своїх власних і В. Наулка (приємно, що наші розрахунки подібні). Тим більше, що цьому питанню приділялася значна увага в науковій літературі. Щодо австро-угорських і польських обліків це стосується, наприклад, публікацій В. Барвінського (який, до речі, першим віддав пріоритет конфесійним даним), В. Охримовича, С. Дністрянського, С. Томашівського, В. Садовського та ін. Аналогічно залучені без уточнень матеріали перепису Російської імперії, який провадився на підставі «рідної мови», не дають можливості встановити реальний етнічний склад міського населення або регіонів етнічно-мішаного розселення.

При перевиданні рецензованої праці П. Еберхардта важливо врахувати публікації останніх років в Україні М. Бугая, В. Сергійчука, І. Вінниченка, Ф. Заставного, В. Євтуха, Б. Чирка, а також надруковані раніше монографії С. Копчака і В. Копчак. На жаль, поза увагою автора залишилися фундаментальні праці С. Рудницького (Основи землезнання України, кн. 2. Ужгород, 1926; Огляд національної території України. Берлін, 1923) і монографія В. Кубійовича. Етнічні групи південно-західної України (Галичини) на 1939. Włobaden, 1983).

Польсько-українські стосунки в плані етнодемографічному були набагато складнішими. По-перше, не кожен «католик був поляком», досить значна кількість католиків вважала себе українцями. Про це свідчить зокрема листування між акад. Л. С. Бергом і проф. Ф. К. Вовком щодо Бессарабії. З іншого боку, існувала значна кількість перехідних груп людності з недостатньо визначеною етнічною або конфесійною самосвідомістю типу «калакутів».

Хоч автор має рацію, що визначення післявоєнного політико-адміністративного кордону між Польщею і Україною було недостатньо науково обґрунтованим, але важко погодитися, що цей кордон мав пролягати десь «на 15 км на схід від Львова» (с. 169), або, що «автохтонними у Східній Галичині були три народи: українці, поляки і євреї» (с. 41). Колонізація південної України розпочалася набагато раніше реформи 1861 року, — принаймні з кінця XVIII ст. (с. 37).

Однак наведені зауваження жодною мірою не знижують надзвичайно позитивного враження від ґрунтовної праці польського колеги, яка безперечно викличе значний інтерес в широких колах наукової громадськості. Поза сумнівом, її слід опублікувати в Україні.

Всеволод НАУЛКО

Київ